

Brielle-Lezing 2022

Beatrice de Graaf

De Brielle-lezingen zijn een initiatief van de gemeente Brielle en de stichting Eersteling der Vrijheid.

Inhoud

Inleiding | 5

Bij de 3^e Brielle-Lezing

Drs. Gregor Rensen

De crisiskloof | 15

Veiligheid, crisisbeheersing en
de rol van de overheid vanuit
historisch perspectief.

Prof. dr. Beatrice de Graaf

Inleiding

Bij de 3^e Brielle-Lezing

Drs. Gregor Rensen

Replica standbeeld van de Nymph
Foto: Floor Snijders

Dames en heren,

Van harte welkom bij de derde Brielle-Lezing, die op deze bijzondere dag in deze bijzondere Sint-Catharijnekerk zo dadelijk wordt uitgesproken door professor Beatrice de Graaf. Ook u mevrouw De Graaf, van harte welkom.

Het is vandaag een memorabele dag, om meerdere redenen. In de eerste plaats omdat wij vandaag met een hele dag durend programma de viering van 450 jaar Vrijheid afsluiten. De viering van de Inname van Den Briel door de Watergeuzen op 1 april 1572 hebben wij een jaar lang gevierd en herdacht. Aandacht is besteed aan de glorieuze momenten én aan de momenten in onze lokale en nationale geschiedenis waarop we nu wat minder trots zijn. De thema's vrijheid, verdraagzaamheid, verscheidenheid en verbondenheid toen en nu hebben daarbij als leidraad gediend. Zoals we gewend zijn geraakt en volledig passend bij alles wat er dit jaar al aan mooie momenten al heeft plaats gevonden, staat de hele dag in het teken van historie en cultuur. Vanochtend vroeg was er al een boekpresentatie en er staat ons vandaag nog veel muziek en theater te wachten. Voor de kinderen is er zelfs een heel eigen programma georganiseerd. Deze 10e december wordt dus een prachtige dag, durf ik nu al te zeggen.

Het is ook een speciale dag, omdat 10 december nationaal en internationaal geldt als de Dag van de Mensenrechten. De Brielle-Lezingen zijn heel bewust aan deze datum gekoppeld. En u zult in het programma van vandaag daar zeker diverse verwijzingen naar aantreffen. Er is vandaag een stand van Amnesty International aanwezig en ik zou u graag willen aanbevelen daar even te gaan kijken.

De derde Brielle-Lezing maakt vandaag nog extra bijzonder. Met de Brielle-Lezingen, waarmee nu toch al een kleine traditie op gang is gebracht, willen we actuele maatschappelijke thema's van nu verbinden met de geschiedenis van onze stad en ons land. Dat is

Inleiding door burgemeester Gregor Rensen

Foto: Niels Braal

van belang, want zonder de historische wortels te kennen van de vraagstukken waarmee we nu nog dagelijks de krantenpagina's en de actualiteitenprogramma's vullen, soms ten overvloede, blijven de duidingen van de betekenissen van al die ophef gevende zaken veelal oppervlakkig en aan de magere kant.

De oorsprong van actuele vraagstukken van vandaag de dag worden gezocht in de historie. Zeker als ze verbonden zijn met thema's als mensenrechten, met vrijheid en onvrijheid en veiligheid en onveiligheid. Doe een greep uit de onderwerpen die de nationale en internationale media beheersen en je komt terecht bij thema's als slavernij, migratie, oorlog, protestbewegingen, terrorisme, onderdrukking van minderheden, klimaatveranderingen, rampen, honger, droogte en overstromingen.

Het zijn thema's die niet alleen nu spelen, maar eigenlijk al decennialang de voorpagina's halen. In steeds andere gedaanten en vormen en in

soms wisselende delen van de wereld komen deze thema's telkens weer terug. Eigenlijk zijn ze nooit weg. Dat betekent ook dat we ondanks ons geloof in vooruitgang niet optimistisch kunnen zijn over het oplossend vermogen van nationale en supranationale overheden, als het om het voorkomen of oplossen van dit soort problemen gaat.

Het kan daarom helpen om de oorsprong en ontwikkeling van die problemen door de tijd heen te beschouwen. Kijken waar het vandaan komt, wie de actoren zijn die in die ontwikkelingen een rol hebben gespeeld en welke oplossingen allemaal al bedacht en toegepast zijn in de voorbije tijd.

Dat gezegd hebbende zijn wij als organisatie van deze derde Brielle-Lezing – dat zijn de Stichting Eersteling der Vrijheid en (nu nog) de Gemeente Brielle – bijzonder blij met de spreker van vandaag.

Een passender spreker hadden we niet kunnen vinden. Professor Beatrice de Graaf is als geen ander in staat om in haar onderzoek en tijdens haar publieke optredens – ze is bij een breed publiek inmiddels bekend door de vele keren dat zij aanschoof bij een praatprogramma – historische verbanden te leggen tussen gebeurtenissen in het verleden – nationaal en internationaal – en gebeurtenissen van nu. Dat heeft ze gedaan in haar vele publicaties over terrorisme, veiligheid en radicalisering. Zij is daarbij niet afkerig om ook sociale en psychologische factoren een rol te geven in haar historisch onderzoek.

En ook de laatste tijd heeft zij weer een zeer actueel thema aan de historiografie toegevoegd, namelijk rampen, crises en rampenbestrijding. Voor de maand van de geschiedenis – oktober – schreef zij een prachtig essay over de wijze waarop mensen in het verleden omgingen met natuurlijke en niet-natuurlijke onheil die over het land of de streek kwam in de vorm van natuurgeweld of oorlogen. Met name heeft zij de rol van de overheid onderzocht, die vanaf de 19e eeuw steeds groter werd als het ging om de rampen- en crisis-

De lezing werd omlijst door een speciaal voor deze gelegenheid geschreven muziektheater door Margareth van Rooijen

Foto: Niels Braal

bestrijding. Voor die tijd werd het vooral aan de mensen en streken die het slachtoffer waren over gelaten om de gevolgen van die rampen ongedaan te maken. In die rol werd de overheid steeds professioneler en werden de nodig overheidsinstanties tot stand gebracht. Interessant is het om te constateren dat de waardering van de rol van de overheid als rampenbestrijder van heel groot en breed gedragen, omsloeg naar een situatie van de laatste jaren, waarin kritiek op het overheidsingrijpen niet zelden de waardering overstijgt.

Het thema 'rampen' is momenteel zeer actueel onder historici, zoals ook het recente prachtige boek van Lotte Jensen laat zien, dat vooral gaat over hoe overstromingen en schade door watergeweld de geschiedenis van ons land bepaald heeft. Vanaf de 17e eeuw had men het dus ook al over de dreiging van de wolf, zij het dat het toen vooral de 'waterwolf' betrof.

Professor Beatrice de Graaf is inmiddels als gezegd als historicus bij een breed publiek bekend geraakt. Niet alleen door haar optredens in actualiteitenprogramma's maar dit jaar zelfs door een tournee langs een aantal theaters. Zij is een historicus die de brug tussen de vakspecialisten en het publiek gemakkelijk weet te slaan, mede omdat ze zich veel rekenschap geeft van hoe mensen ernstige conflicten en rampen ervaren. Als wetenschapper geniet ze onder vakgenoten al heel lang grote waardering.

Zij is geboren in 1976. Zij volgde studies geschiedenis en Duits aan de Universiteit van Utrecht en de Universiteit van Bonn. In 2004 promoveerde zij op een proefschrift over de DDR en de relaties tussen de vredesbeweging en de relatie met de Nederlandse kerken in de periode voor de val van het IJzeren Gordijn. Vanaf 2007 doceerde zij aan de Haagse Campus van de Universiteit Leiden. Ze was mede-oprichter was van het Centrum voor Terrorisme en Contraterrorisme en werd in 2012 benoemd tot hoogleraar Conflict en Veiligheid in Historisch Perspectief. In 2014 werd zij door de Universiteit Utrecht benoemd tot universiteitshoogleraar in de Faculteit der Geesteswetenschappen. Vele onderscheidingen en prijzen vielen haar ten deel. In 2017 werd zij benoemd tot lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen; eerder was zij al Fellow van het NIAS en winnaar van een prestigieuze NWO-beurs voor baanbrekend onderzoek. Het tijdschrift Opzij noemde haar de meest invloedrijke vrouw op het gebied van onderwijs en wetenschappen. Met haar laatste boeken Tegen Terreur en over Europa na Napoleon werd zij genomineerd voor de Libris Geschiedenis Prijs en internationale boek prijzen. Sinds 2018 schrijft zij met grote regelmaat een column voor NRC Handelsblad, waarin ze haar grote belezenheid toont. Kortom, wij zijn trots deze bekende en erudiete historicus vandaag in ons midden te hebben.

Het thema van vandaag is ook de wijze waarop rampen en crises in ons land bestreden zijn in de loop der eeuwen. En ook hoe veiligheid en borging voor rampen georganiseerd werd. Veiligheid en vrijheid liggen dicht bij elkaar, want het een kan niet zonder het ander.

Ik ben daarom zeer verheugd dat ik professor Beatrice de Graaf mag uitnodigen om in navolging van professor Judith Pollmann en professor Henk te Velde als derde historicus op rij de Brielle-Lezing uit te spreken.

Brielle-Lezing door professor Beatrice de Graaf
Foto: Niels Braal

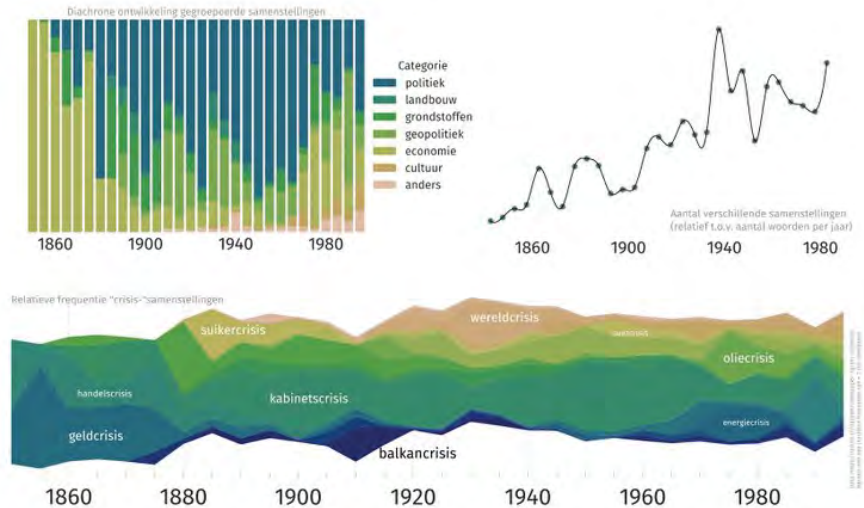
De crisiskloof

**Veiligheid, crisisbeheersing en de rol van de overheid
vanuit historisch perspectief**

Prof. dr. Beatrice de Graaf

Foto: Niels Braal

Visualisaties van Nederlandse crisis-samenstellingen tussen 1850 en 1995.

Crisis!

Crisis is van alle tijden en komt en gaat in golven. Wie de ontwikkeling van crisis bestudeert, en er bijvoorbeeld een media-analyse met google, lexisnexus of delpher op loslaat, kan mooi in beeld brengen dat de media al 150 jaar schrijven over een 'kabinetscrisis' (figuur 1, Ruben Ros)¹. Tegelijkertijd wordt de term crisis tegenwoordig wel steeds vaker gebruikt, in allerlei samenstellingen, van landbouw-, Schiphol- tot frikadellencrisis bijvoorbeeld.

Crisis! Dat was een uitroep, ontstaan in de jaren tachtig, in het tijdperk van economische achteruitgang. In de jeugdtal van toen betekende het dat je ergens van baalde. De jaren tachtig, dat waren de jaren van angst, machteloosheid en cynisme: 'als de bom valt [...] Laat maar

¹ Ruben Ros, op twitter: <https://twitter.com/RubenRos8/status/1576835629706792960?s=20&t=wJ719okzklJdnLSKH9RSrw>.

Rutte haalt crises door elkaar: 'Toeslagenouders in Ter Apel moeten stikstof minderen om personeelstekort in woningmarkt op te lossen'

27 juni 2022 door Jasper Schilder en Jochem van den Berg

Verwarring van crises in een satire door De Speld.

vallen dan, het komt er toch wel van, het geeft niet of je rent.² 'Soms kom ik wel eens op een feestje,' aldus Geert Mak in 1985, 'en elk jaar is het anders. In 1980 werd er voornamelijk gezwegen, handen in de zakken, oude afgedragen kleren, zware schoenen, roken. "Dit is de crisis", dacht ik, diep onder de indruk. Een jaar later werd er levendig geconverseerd: over barricaderingstechnieken en dakconstructies. Weer een jaar later hadden zij het over badgeisers, en daarna over scripties, en nu is iedereen werkloos en neemt het zwijgen weer toe.'³

² Lied van de popgroep Doe maar, 1983.

³ Geert Mak, 'De grote verharding. Kraken en actievoeren in de jaren tachtig', *NRC Handelsblad*, 2 november 1985.

Crisis is vandaag de dag opnieuw een staat van zijn. We leven in een voortdurende crisissituatie, als we de kranten openslaan. ‘Kan de overheid crises aan?’ Met die vraag opende het NRC Handelsblad op 16 februari 2022, de dag dat een groot rapport over de lessen van de coronacrisis verscheen. Er is zoveel sprake van crisis, dat de verschillende crises soms door elkaar worden gehaald, zoals in deze satire door De Speld⁴:

Maar hebben we inderdaad te maken met zoveel meer rampen, crises en ellende dan mensen in vroegere tijden? Of is er iets anders aan de hand? In dit verhaal zal ik betogen dat er een kloof is ontstaan tussen de praktijk van crisisbeheersing en ons crisisbesef. Die twee gaan niet langer gelijk op, waardoor we van een crisiskloof⁵ kunnen spreken.

Om dat uit te leggen, loop ik een drietal grote stappen door de tijd heen, vanaf de Middeleeuwen tot heden, om uit te leggen hoe die kloof is ontstaan, waarom dat erg is, en wat er mogelijkwijs aan te doen is. Voor een uitvoeriger versie van dit verhaal verwijs ik naar mijn essay, Crisis!⁶

Definitiekwestie: wat is een crisis?

Het lastige van een historische reconstructie van crisis en crisisbesef is dat het begrip pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werd geformaliseerd. Crisisonderzoekers ontwikkelden de volgende definitie voor crises: ‘Onder crisis verstaan wij een gebeurtenis die diep ingrijpt in het functioneren van een organisatie of een sociaal systeem en

⁴ ‘Rutte haalt crises door elkaar’, *De Speld*, 27 juni 2022, <https://speld.nl/2022/06/27/rutte-haalt-crisis-door-elkaar-toeslagenouders-in-ter-apel-moeten-stikstof-minderen-om-personeelstekort-in-woningmarkt-op-te-lossen/>.

⁵ Deze term is gemunt door Bastiaan Rijpkema, die hem introduceerde in een recensie over mijn essay Crisis: Bastiaan Rijpkema, ‘Crisiskloof’, *De Groene Amsterdammer*, 12 oktober 2022.

⁶ Deze tekst is gebaseerd op mijn essay *Crisis!* (Amsterdam 2022), met enkele aanpassingen en toevoegingen.

waarbij in onzekerheid en onder tijdsdruk diepingrijpende beslissingen genomen moeten worden.⁷ De vraag is natuurlijk wie bepaalt wanneer iets 'diep ingrijpt', over welk 'systeem' we het hebben, en of beslissingen dan van bovenaf, als officiële beleidsinterventie, of door de mensen zelf worden genomen. Die vragen werden in de negentiende eeuw nog heel anders beantwoord dan na 1945. Crisis heeft ook altijd met crisisbesef te maken, dat wil zeggen met de perceptie of er vitale belangen in het spel zijn, en of we denken dat we die genoegzaam kunnen beschermen (of het ook lukt, is dan weer iets anders). Volgens Rosenthal, Boin en 't Hart is het logisch om 'van een crisis te spreken als de heersende elites een serieuze bedreiging van de grondwaarden van een sociaal systeem ontwaren', zodanig dat er actie moet worden ondernomen.⁸

Het gaat dus altijd ook om de perceptie van die crises en de reactie van mensen erop. Het gaat om vitale belangen die acuut worden bedreigd – en die ook als vitaal en bedreigd worden beschouwd door de mensen die het raakt. 'Wij leven in een bezeten wereld,' schreef de historicus Johan Huizinga, 'en wij weten het.'⁹

⁷ Erwin Muller (red.), *Crises in Nederland: Rampen, rellen, gijzelingen en andere crises* (Deventer 2011), 19. Deze definitie is gebaseerd op onderzoek dat vanaf eind jaren zeventig naar crisis en crisisbesluitvorming werd opgezet, in het bijzonder door Uri Rosenthal en G.H. Scholten, *Crisis en continuïteit. Economische zaken, de oliecrisis en andere turbulenties* (Alphen aan den Rijn 1977); Uri Rosenthal, *Rampen, rellen, gijzelingen. Crisisbesluitvorming in Nederland* (Amsterdam 1984); zie verder studies van Menno van Duin, Paul 't Hart en Arjen Boin onder andere.

⁸ Uri Rosenthal, M.T. Charles en P. 't Hart (red.), *Coping with crises: the management of disasters, riots and terrorism* (Springfield (Ill.) 1989), 9; Zie ook: Boin, 't Hart, Stern en Sundelius, *The Politics of Crisis Management: Public Leadership Under Pressure* (Cambridge 2005/2017).

⁹ Johan Huizinga, 'In de schaduwen van morgen (1935)', in: Idem, *Verzameld werk VII* (Haarlem 1950), 315.

Rampen en crises in het voormoderne en Middeleeuwse verleden

Vroeger was het leven niet minder bedreigend. Eeuwenlang moeten de bewoners van de Lage Landen maar zelf zien hoe ze zich uit de vele rampen en catastrofes redden die de hen teisterden. Duizenden gingen ten onder: in de kerstvloed van 1717 verdrongen circa 12.000 mensen. Toch draaide de wereld door en pakten de overlevenden de draad weer op. Het verschil was dat de combinatie van 'crisis' en centrale 'crisisbeheersing' als fenomeen nog niet bestond. Tegenspoed kwam van God, het was het noodlot, en je had het gezamenlijk te ondergaan. Rampen en catastrofes waren voor alles ook een beproeving: hoe verhoudt je je tot de ellende, tot het kwaad? Slaag je erin moed te houden, naastenliefde te betrachten, houd je bij alle materiële ellende oog voor je eigen ziel en die van de ander? Vele missen en processies werden in crisistijd daaraan gewijd. En verder moesten mensen wel veerkrachtig zijn, ze konden niet anders.

Een voorbeeld uit de vroege Middeleeuwen laat zien dat mensen vroeger ook hun gezonde verstand gebruikten om crises te bestrijden, maar dat ze dat tegelijkertijd deden vanuit een breder, spiritueel crisisbesef.

In het jaar 810 luidden overal de klokken en gingen priesters rond met kleppers, drie keer per dag werd een mis gevierd. Alle inwoners van het rijk van Karel de Grote kregen het bevel te bidden en boete te doen ter voorkoming van een verdere uitbraak van de runderpest, pokken en hongersnood. Ook kondigde de keizer een vastendag aan, en beval hij zijn bisschoppen processies te houden. Naast de missen die hij op liet dragen en de kerkklokken die moesten beieren, riep hij alle ridders en leenheren bovendien op hun kastelen en graanschuren, van Oost- tot West- en Noord- tot Zuid-Europa in te richten, te bevoorraden en goederen en zorg gratis aan de armen uit te delen.

Dat deed de keizer met een tweeledige bedoeling. Hij gaf zijn onderdanen op die manier hoop en houvast, structuur en concrete ondersteuning. Zo hield hij de honger en ziekte onder controle en

Kaart van Oost-Friesland en het noorden van de provincie Groningen waarop de gebieden die door de overstroming onder water zijn komen te staan (Kerstvloed), zijn aangegeven, 1718-1720.

Beeldbank Groningen

hoopte tevens opstanden te vermijden. Dat was simpelweg slimme, aardse crisis- en veiligheidspolitiek, 'securitas', zoals dat destijds heette. Maar er was nog een dimensie: dat was het element van de 'certitudo'. Daarbij ging het om investeringen in het hemelse koninkrijk. De processies, de klokken, de kleppers en de aalmoezen waren óók bedoeld om de eigen ziel en zaligheid, en die van de gemeenschap, in het licht van de eeuwigheid veilig te stellen. In tijden waarbij de mensen gemiddeld niet ouder werden dan 35 jaar,

was dat geen onverstandige zet.¹⁰

Interessant is daarbij dat het betrachten van rechtvaardigheid de brug vormde tussen die twee dimensies van vóórmoderne crisis-beheersing en veiligheidsbeleid: de aardse en de hemelse. Want investeren in rechtvaardigheid op aarde, zo dachten Karel de Grote en zijn tijdgenoten, leverde zowel op korte termijn, als op eeuwigheids-termijn rendement op. Het doen van recht en het betrachten van rechtvaardigheid was immers het tweede van het grote dubbelgebod¹¹: de deugd waarmee de mens bouwde aan het koninkrijk, en tegelijkertijd schatten in de hemel vergaarde.

Ook vanuit de samenleving zelf werden in crisistijd ongekende bronnen van solidariteit en steun worden aangeboord, waarbij vrijwel alle middelen ter voorkoming en genezing in religieuze dan wel bijgelovige tradities gezocht werden: mensen riepen de zon, maan en sterren aan, brandden kruiden, baadden in rozenwater of azijn, en bovenal brandden zij kaarsjes en deden boete. Op het hoogtepunt van de Zwarte Pest in de veertiende eeuw raakte menigeen zo buiten zinnen, dat hij met anderen in optocht door de straten liep en het eigen lichaam met zwepen kastijdde.¹² Dat deden deze flagellanten om boete te doen voor vermeende zonden, en om in het aangezicht van de dood (*memento mori*) in ieder geval de zekerheid te bereiken dat de ziel gered zou worden.

Ook hier ging het niet om rituelen alleen, maar om concrete handelingen van barmhartigheid: door te geven, goed te doen, en te zorgen voor wat zwak en weerloos was, probeerde men te voorkomen dat er een te grote crisiskloof ontstond in de samenleving. De orde

¹⁰ Steffen Patzold, 'Human Security, Fragile Statehood and Governance in the Early Middle Ages. Challenging the Limits of Premodernity', *Geschichte und Gesellschaft* 38 (2012) 3: 406-422; Dieter Hägermann, *Karl der Grosse. Herrscher des Abendlandes* (Berlijn 2000), 163-166; Johannes Fried, *Karl der Große. Gewalt und Glaube. Eine Biographie* (München 2013).

¹¹ Mattheüs 22: 36-40.

¹² J.-P. Devroey, *La nature et le roi. Environnement, pouvoir et société à l'âge de Charlemagne (740-820)* (Parijs 2019).

Het voormalige pesthuis in Brielle, hier in gebruik als chemische fabriek Codima, afgebroken omstreeks 1975; oktober 1962.

Streekarchief Voorne-Putten

van de Cellezusters uit Brugge, ook wel Zwartzusters, werd rond 1360 bijvoorbeeld opgericht om pestlijders te verzorgen en een ordentelijke christelijke begrafenis te geven.¹³ Of het nu nonnen, priesters, dokters of andere zorgvrijwilligers waren, dankzij hun inzet werden er vanaf de oudheid tot heden juist allerlei ‘mechanismes van eenheid’ zichtbaar die ertoe leidden dat samenlevingen de crisis weer te boven kwamen.¹⁴ Ook in Brielle zijn er vermoedelijke Cellezusters of Zwartzusters betrokken geweest bij de verzorging van pestlijders, en ook daar werd in de zeventiende eeuw een pestgasthuis ingericht.¹⁵

¹³ J.R. Boelaert, *Zes eeuwen infectie in Brugge: 1200-1800* (Leuven, 2012).

¹⁴ Samuel K. Cohn, *Epidemics. Hate and Compassion from the Plague of Athens to Aids* (Oxford 2018), 2, 68–92, 535).

¹⁵ Zie Bob Benschop, ‘De pest in Brielle’, *Brielse Mare*, 27 (2017), 8-25; Saskia Leupen, ‘De kloosters van de cellebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie’, *Historisch Tijdschrift Holland*, 30 (1998) 2: 63-93.

Het Rapenburg te Leiden drie dagen na de ontploffing van het kruitschip op 12 januari 1807, Johannes Jelgerhuis, 1807.

Rijksmuseum Amsterdam

De opkomst van de nationale crisisbeheersing

We gaan met een grote stap naar de moderne tijd. Dat is de tijd waarin er met de komst van de Napoleontische centralisering en een nationale overheid werd gevormd.

Via een aantal grote rampen, waaronder de kruitramp in Leiden in 1807, kwam er een nationale vorm van crisisbeheersing op gang. Er kwamen wetten voor de omgang met gevaarlijke stoffen (de voorloper van de Fabriekswet), er kwamen wetten op de volkgezondheid en de hygiëne. Daardoor werden rampen en crises al veel beter in kaart gebracht. Het beeld van onvoorspelbaarheid en grilligheid in het moeten ondergaan van calamiteiten in de samenleving kanteelde. Er was nu een centrale overheid, en vanaf 1806 ook een koning, die wist van de *salus publica suprema lex* – het publieke welzijn is het hoogste goed. In 1798 was er voor het eerst in de geschiedenis van

de Lage Landen een 'agent' aangesteld, een minister, die zich met de volksgezondheid bezighield, en een eerste poging deed de gezondheidszorg landelijk te reguleren.¹⁶

De grote choleraolven van de negentiende eeuw dreven die centralisering, institutionalisering en professionalisering van de maatregelen ter bestrijding van gezondheids crises verder aan. Dat moest ook wel, want duizenden mensen vielen ten prooi aan deze ziekte, die in drie golven van steeds zo'n twee jaar het land teisterde. In totaal stierven er 54.000 mensen aan de cholera (hoofdzakelijk in de jaren 1831-1832, 1848-1849 en 1866-1867), tegenover 22.000 aan de pokken en 24.000 aan de tyfus.¹⁷

Maar tegelijkertijd werden de kosten voor de bestrijding ervan nog niet centraal geregeld of gedragen. Diaconale, kerkelijke en burgerlijke instellingen draaiden zelf op voor hun rampenbestrijding. Vanuit Den Haag kwamen tot ver in de twintigste eeuw wél circulaires en instructies, maar werd er geen nationale cent aan compensatie of crisismaatregelen in tijden van rampen en plagen besteed.

Gegoede burgers sloten zich tijdens de grote choleraolven van de negentiende eeuw aaneen in cholera commissies om zo de ergste nood te lenigen. Dat was een combinatie van oprechte zorg en barmhartigheid en een gezonde dosis transactionalisme. Zo verhinderden de elites immers ook dat de publieke orde zou instorten, dat weeskinderen in bendes door de straten trokken, of dat de geest van revolutie (die ten tijde van de choleraolven immers ook in andere Europese steden woedde) in Nederland zou uitbreken. Rechtvaardigheid was materiële solidariteit en verantwoordelijkheid voor mensen in nood, en daarmee remedie voor een samenleving in disbalans. De stad Utrecht stuurde de burgers die zich hadden ingezet voor de Cholera commissie na 1848 een uitvoerig dank schrijven: dankzij hun inzet (en middelen) was zorg verleend, opstand uitgebleven en de

¹⁶ Elise Nederveen, *Salus publica suprema lex? Openbare gezondheidszorg in de Republiek 1600-1800*, ongepubliceerde doctoraalscriptie (Utrecht 1998), 53, 54, 57.

¹⁷ P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910* (Zutphen 1990), 85.

Een penning voor hulp bij de cholera-epidemie, Jacob Samuel Cohen Elion, 1866.
Museum De Lakenhal

maatschappelijke vrede bewaard.¹⁸

Kortom, de crisisbeheersing werd wel centraler gemonitord, maar was nog steeds in handen van maatschappelijke actoren zelf. Die hielden er een crisisbesef op na dat was gekoppeld aan zowel aardse orde (om oproer en onvrede te voorkomen en zorg te verlenen), als aan transcendente zin en solidariteit: we worden beproefd, maar bouwen als samenleving ook aan een samenleving met uitzicht op hemelse verten.

¹⁸ Brief Cholera Commissie, 'Een woord naar aanleiding van het verslag betreffende de Cholera-epidemie, door Burgemeesters en Wethouders den gemeenteraad aangeboden, uitgesproken in de vergadering der Cholera commissie te Utrecht', 18 maart 1867, door A.J. Dieperink. Het Utrechts Archief, Utrecht, 713-4. Cholera commissie te Utrecht, Notulen van de Algemene Vergaderingen 1866-1894, inv.nr. 5-1. Zie ook Beatrice de Graaf, "Dat een ieder zich beijvert zijn zwakke krachten in te spannen". Veerkracht en cholera in de negentiende eeuw', *De Moderne Tijd*, 6 (2022) 4: 272-298, hier: 288.

Tekst: "Geen woning, geen kroning" op schutting Haarlemmer Houttuinen,
Koen Suyk / Anefo, 26-3-1980.

Nationaal Archief

De dramadriehoek van de postmoderne risicosamenleving

Dat veranderde in de periode vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw, de laatste stap in dit betoog, die ons de risicosamenleving bracht.¹⁹

Met de toegenomen welvaart, de maatregelen van de verzorgingsstaat en de ontwikkeling van inspraak en participatie namen ook de verwachtingen, de kritiek en achterdocht van de burgers toe. Een crisis gaat ook over perceptie: welke waarden zijn er in het geding? Ging het bij de Watersnoodramp van 1953 nog om een ramp die eendrachtelijk werd gedragen en 'opgelost' met revolutionaire waterbouwkundige projecten, in de jaren zestig en zeventig leidde de woningnood en de krakersrellen tot grote polarisatie. Waren

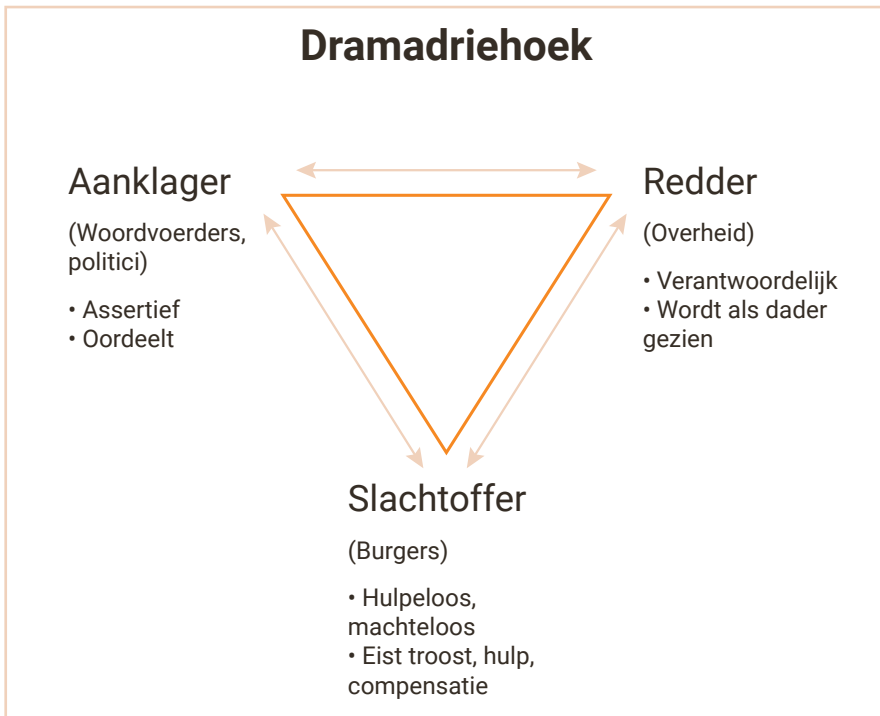
¹⁹ Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt/M. 1986).

de krakersrellen van 1980 nu een uitdrukking van de woningcrisis, of van een gezagscrisis? Waren de demonstraties tegen de kruisraketten van 1981 en 1983 nu expressie van een energiecrisis, van een anti-militarismecrisis of van een postmoderne paradigmawisseling?

Naarmate de burgers er vaker en sneller bovenop geholpen werden door hulpverlenende instanties, leek er ook meer twijfel over die uitgestoken hand te komen. Moeten we ons wel laten inenten, vroeg menigeen zich al af in de negentiende eeuw. Moeten we ons land wel laten droogpolderen? Wil de staat ons wel redden, is het geen verkapte onderdrukking? Wantrouwen jegens de overheid in tijden van crisis nam met de toegenomen communicatiemiddelen vanaf het einde van de twintigste eeuw een nog hogere vlucht. Daarnaast lijkt het wel alsof onze veerkracht zich niet recht evenredig met de crisisbesluitvorming heeft weten te ontwikkelen. Die 'kwetsbaarheidsparadox' maakt immers dat naarmate een land en een bevolking rijker en veiliger worden, en er beter in slagen crises te voorkomen, de ontredde des te groter is wanneer zich dan af en toe toch een crisis voordoet.²⁰

Die ontredde wordt vanaf de jaren negentig, met de Bijlmerramp van 1992, de daaropvolgende parlementaire enquête-commissie van 1998/9 en de daarmee gepaard gaande, breed in de talkshows uitgemeten, complottheorieën als kantelpunt, vooral beleefd als drama. Vandaag de dag is daarom de focus op drama in crisistijd het echte drama. De theatrale rookgordijnen onttrekken de echte onderliggende problemen aan het zicht. Wanneer je de nieuwsberichten erop naslaat, en echt wilt gaan analyseren waar het feitelijke probleem zit, dan is het veelal emotie en ronkende retoriek wat de klok slaat. Crisisnieuws staat veelal in het teken van de

²⁰ Zie Ineke Steetskamp en Ad van Wijk, *Stroomloos. Kwetsbaarheid van de samenleving, gevolgen van verstoringen van de elektriciteitsvoorziening* Den Haag 1994), 3. Zie ook: Robert Meyer en Howard Kunreuther, *The ostrich paradox. Why we underprepare for disasters* (Philadelphia 2017).

Dramadriehoek in de context van crises.

dramadriehoek. In dat model²¹ houden aanklagers, slachtoffers en redders/daders elkaar in een houdgreep en reduceren de crisis tot het drama van de 'blame game'. Of het nu over de stikstofcrisis, de toeslagenaffaire of inflatie gaat, er wordt met vingers gepriemd, met strafmaatregelen gedreigd en er worden excuses en compensatie geëist. Het liefst in hyperbolen. En dat terwijl de crisis vaak veel te complex is om tot deze drie partijen en bijbehorende rollen te worden gereduceerd. Bovendien, soms is er niet eens sprake van een crisis, maar van uitgesteld beleid.

²¹ Zie daarvoor de grondlegger van dit model, Stephen Karpman, 'Fairy tales and script drama analysis', *Transactional Analysis Bulletin*, 26 (1968) 7: 39–43.

Het is evenwel een 'coping mechanisme' dat een beter gevoel geeft, want je kunt een dader van de ellende aanwijzen.²² Wanneer de dader God of het noodlot is, is het lastig of futiel verhaal te halen (hoewel de theologie en de literatuur vol staan met dit soort worstelingen met de theodicee²³). Wanneer die 'dader' de overheid is, die tekort schiet in het managen van de crisis, of zelfs als bron en veroorzaker van de crisis wordt gezien, dan belanden burgers en overheid in de dramadriehoek. De burger ziet zich als slachtoffer, leunt achterover en eist troost, hulp en compensatie. De aanklager – veelal in de vorm van woordvoerders en politici van populistische partijen – werpt zich op om de dader te kastijden en eist afrekening. De overheid ziet zich verantwoordelijk gehouden, werpt zich op als redder, maar wordt juist als dader beschouwd.

Het probleem van de dramadriehoek is evenwel dat die constellatie natuurlijk geen recht doet aan de complexiteit van de crisis en de speelruimte van de drie partijen. Het rijke en mobiliserende rechtvaardigheidsbegrip wordt gereduceerd tot een simpele 'blame game'. Alle drie partijen lijden in dit geval aan blikvernauwing. Een burger is nooit alleen slachtoffer, maar kan ook redder of helper worden. Een aanklager zou ook coach en aangever kunnen zijn. En de vermeende redder/dader zou beter kunnen erkennen dat niet alles maakbaar is, dat veel crises aan de markt of de geopolitiek onderhevig zijn (of overgegeven zijn), en te complex en te grenzeloos zijn om door nationale overheden getemd te kunnen worden.

Hier aangekomen moeten we concluderen dat de ontwikkeling van een professioneel en gecentraliseerd systeem van crisisbeheersing in onze moderne, Europese democratieën geen gelijke tred heeft gehouden met de ontwikkeling van ons crisisbesef. Het begrippenpaar

²² Zie Judith Shklar, *The Faces of Injustice* (New Haven 1990). Ook geciteerd bij Greg Bankoff, 'Blame, responsibility and agency: 'Disaster justice' and the state in the Philippines. *Environment and Planning E: Nature and Space*, 1 (2018) 3: 363–381.

²³ De vraag waarom God het lijden/het kwaad toestaat is een centrale notie in de christelijke theologie.

securitas/certitudo is gereduceerd tot de korte termijn kwetsbaarheidsparadox. De lange termijn, het transcendente, lijkt ingeruild te zijn voor rekenen in termen van technokratisch crisismanagement aan de kant van de overheid, en compensatie en heiligverklaring van de eigen persoonlijke levenssfeer aan de kant van de burger. Je zou de omarming door een spraakmakende minderheid van complottheorieën ook als een vlucht kunnen zien: enerzijds als een vlucht in voormoderne, tribale lotgemeenschappen met eigen rites en bijgelovige praktijken die zich aan de grip van de moderne staat (en wetenschap) onttrekken, anderzijds ook als een uiting van een postmodern vrijheidsdenken dat in crisistijd met niemand rekening wil houden en eigenrecht voorop stelt. Beide vormen van vluchtgedrag gaan maar al te vaak gepaard met het activeren van de genoemde dramadriehoek.

Historische vooruitblik

Tot slot. Als de geschiedenis van crisis en crisisbesef ons iets kan leren, is het dat moderne overheden een crisis kunnen managen. Ze kunnen dat veel beter dan vroeger. En ze kunnen prima proactief en reactief met grensoverstijgende crises om gaan, als ze er maar geld en middelen genoeg tegenaan gooien en goed samenwerken. De grote uitdaging sinds de jaren negentig ligt dan ook niet alleen in nog betere crisisbeheersingsplannen, maar is de worsteling om de crisisbeheersingsactiviteiten van de overheid te koppelen en gelijk te schakelen met het crisisbesef in de bevolking. Met de Deltawerken (1953) lukte dat nog. Maar vanaf de Nieuwmarktrellen (1974), en nadrukkelijk met de Bijlmerramp in de jaren negentig (toen er een parlementaire-enquêtecommissie aan het vermeende falen van de verantwoordelijke ministers werd gewijd), blijkt dat niet de stáát, maar de geméenschap van crisisbeheersing essentieel is. Het gaat om meer dan zorgen voor vaccins of het bouwen van dijken. De maatregelen van crisisbeheersing zélf zijn sinds de moderne tijd immers steeds vaker bron van crisis. Als ze niet transparant en eerlijk worden uitgevoerd,

Aanleg van de Haringvlietdam met spuisluizen tussen Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee, als onderdeel van de Deltawerken, Anefo, 15-11-1965.
Nationaal archief

vergroten die maatregelen, plannen en decreten de breuken in de samenleving juist. En dan worden de crisismaatregelen, of de 'heersende elites' zelf als bron van crisis beschouwd.

Met de overgang naar de moderne tijd hebben ideeën over beproeving en boete, en afhankelijkheid van charitas en het noodlot/God plaats gemaakt voor institutionalisering van sociale zorg en welzijn. En dat is een groot goed. Met de verzorgingsstaat en de instrumenten van crisisbeheersing zijn mensen niet meer aangewezen op de willekeur van giften, maar kunnen ze bogen op rechten, zowel burgerrechten als sociale rechten, alsmede op een

Rellen bij ontruiming panden in Nieuwmarktbuurt in Amsterdam; waterkanon in actie tegen demonstranten, Hans Peters / Anefo, 24-3-1975.

Nationaal archief

overheid die in tijden van crisis nivellerend en verdelend probeert op te treden. Maar het zingevingsideaal van hogere rechtvaardigheid is door de focus op individuele rechten wel verschaald geraakt. Bovendien is het afschuiven van verantwoordelijkheden of het wijzen van burgers en overheden naar elkaar niet zo effectief in een tijd waar de oorzaken van de crisis elders liggen: in Rusland, bij de markt, bij de grote bedrijven die zich niet op klimaatbeheersing laten aanspreken, of bij energiebedrijven die koste wat het kost hun winstmarge hoog willen houden.

Films als Lars von Triers *Magnolia* duiden aan dat we de op de rand staan van een ander, chaotischer, gevaarlijker tijdperk. De dreigingen van nu gaan de capaciteiten van de regering, van de natiestaat te boven. We moeten daarom toe naar een nieuwe vorm

Flagellantenprocessie in Doornik, miniatuur uit de kroniek van Aegidius Li Muisis, 1349.

van crisisbeheersing, die de staat van crisisbeheersing ijkt aan de géést van crisisbeheersing. De dramadriehoek vergroot de crisiskloof slechts. Alle partijen die bij de beheersing van crisis nodig zijn, zullen met elkaar moeten voorkomen in die crisiskloof terecht te komen. Alle zeilen moeten worden bijgezet. De centrale overheid moet een eerlijker en dus moeilijker (want ingrijpender en minder rooskleurig) verhaal vertellen over noodzaak en nut van investeringen in crisismaatregelen. Er moet in het eigen vlees gesneden worden, crisisbeheersing gaat ons wat kosten. De samenleving moet begrijpen dat dat is iets wat er de komende generaties bij gaat horen – of het nu gaat om het klimaat, de gaswinning, of Oekraïne.

Tegelijkertijd hebben mensen wel het gevoel nodig dat de pijn en de lasten eerlijk en rechtvaardig worden verdeeld: over de regio's, over de generaties, en over de sociale, economische en culturele scheidslijnen heen. De maatregelen moeten 'kloppen' en de ongelijkheden niet verder vergroten. Daar ligt de bron van de meeste hedendaagse spanningen en boosheid (waarom zij wel en wij niet), maar ook de weg uit de impasse. En daar kan iets van het crisisbesef van de vroegmoderne burger ons toch nog helpen: die wist dat een crisis ook altijd een beproeving was.

Waar wij vandaag de dag vooral demonstranten op zien trekken richting het Binnenhof, vuisten zwaaiend naar de regering, zag de vroegmoderne mens flagellanten en processies langstrekken. Zij riepen in tijden van ramp en tegenspoed staat, samenleving en individuele mens op tot inkeer te komen, en daarin vooral zelf het voortouw te nemen: Wat voor mens ben je in de crisis? En hoe ben je er voor de ander?

De lezing werd omlijst door een speciaal voor deze gelegenheid geschreven muziektheater door Margareth van Rooijen, met veel aandacht voor Mensenrechten.

Foto: Niels Braal

Foto: Niels Braal

Na afloop van haar lezing werd prof. De Graaf toegesproken en bedankt door de voorzitter van de stichting Eersteling der Vrijheid, Betty van Viegen. Zij overhandigde daarbij een speciaal voor deze gelegenheid gemaakte replica van het beeld van de Nymph, die op het Asylplein staat, aan prof. De Graaf.

Foto: Niels Braal

Over de auteurs

Prof. dr. Beatrice de Graaf

Beatrice de Graaf (1976) is historicus en onderzoeker op het gebied van veiligheid en terrorisme. Haar onderzoek is gericht op hoe staten en samenlevingen proberen een hoog veiligheidsniveau te handhaven en hoe deze pogingen zich verhouden tot kernwaarden en instituten (democratie, vrijheid, rechtsorde, constitutionele en verantwoordelijke overheid).

Ze bestudeert de opkomst van en bedreigingen tegen zulke veiligheidsmaatregelen van de 19e eeuw tot en met het heden, waaronder tijdsperiodes waarin zowel de effectiviteit als de legitimiteit van deze regelingen op het spel stonden. Als sterke wetenschapscommunicator verschijnt Beatrice op (internationale) tv- en radiozenders en in kranten.

Beatrice de Graaf is momenteel lid van het kernteam van Security for Open Societies (SOS). Hier werken onderzoekers samen met maatschappelijke partners aan het vinden van antwoorden op actuele maatschappelijke vraagstukken rondom veiligheid, democratie en vrijheid.

Drs. Gregor Rensen

Drs. Gregor Rensen (1957) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans Radboud Universiteit) en organisatiekunde/veranderingsmanagement (SIOO). In 2014 werd hij waarnemend burgemeester van Brielle, vanaf 2015 kroonbenoemd burgemeester. Daarvoor was hij tussen 2006-2014

wethouder in de gemeente Leidschendam-Voorburg.

In 2019 heeft hij het initiatief genomen voor het organiseren van een jaarlijkse Brielle-Lezing. Tevens stond hij aan de basis van de lokale en nationale herdenking van het belangrijke kanteljaar 1572. In 2022 is het 450 jaar geleden dat Den Briel op 1 april 1572 bevrijd werd van het Spaanse bewind en de uitvalpost werd van de successen van de opstandige Nederlanders.

Colofon

Deze publicatie is het resultaat van samenwerking tussen de gemeente Brielle en de stichting Eersteling der Vrijheid.

Beeldmateriaal

Beeldbank Groningen | Floorerend, Floor Snijders | Museum De Lakenhal | Nationaal Archief | Niels Braal | Rijksmuseum Amsterdam | Streekarchief Voorne-Putten

Ontwerp en productie

AllColour Media, Amber Christen

© 2022 Gemeente Brielle / 2023 Gemeente Voorne aan Zee

ISBN 978-90-832297-2-0

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

